

## KUR'ÂN'DA DOĞU-BATI VE AYDINLANMANIN KAYNAĞI

Ahmet KÜÇÜK\*

### ÖZET

Bu çalışmada coğrafi anlamda doğu-batı sözcüklerinin Kur'ân'daki karşılığının ne olduğu, ne anlama geldiği ve ne kadar öneme sahip olduğu? gibi sorulara cevap aranmıştır. Aydınlık ve karanlıkla sembolize edilen bu iki kelimenin onlarla olan ilişkisi ortaya konulmaya çalışılmış, gerçek aydınlığın kaynağına işaret edilmiştir.

Mekkî ayetlerde sık sık geçen Allah doğu ve batının Rabbidir gibi bu ve buna benzer ifadelerle kastedilenin ne olduğu yorumlanmıştır. Medenî ayetlerde içerisinde gerek doğu ve batı Allah'ındır şeklinde gerekse benzer şekillerde ifadelerin geçtiği ayetler anlaşılmasına çalışılmıştır. Bu ayetlerin kible ile olan ilişkisi tespit edilmiştir.

**Anahtar kelimeler:** Kuran, Doğru, Batı, aydınlık, nur, karanlık, kible.

### EAST AND WEST AND ILLUMINATION IN THE QUR'AN

In this study, we tried to answer questions about words of "east and west" as a geographical concept "what are their responses in the Quran, what are the meaning of these two concepts and their importance. Concepts are east and west are symbolized with luminousness and darkness. It is tried to find relations between east- west and luminousness- darkness.

In this study, it is explicated the aim of some Mekkî verses of the Quran, like "Allah lord of east and west". And it is tried to understand some Medenî verses of the Quran, like "east and west are for Allah." And also it is assigned the relation between "qibla" and these verses.

**Key words:** Quran, East, West, luminousness, Qibla.

Doğru ve batı kavramlarının tanımları *durulan yer ve bakış açısına göre değişkenlik arz etmekte*, bu nedenle ilgili sözcükleri nihaî ve kesin bir ifadeyle anlamlandırmak oldukça zor gözükmektedir. Onların sadece *coğrafi bir yön olduğu* şeklindeki yüzeysel yaklaşımlar doğru ve batıyı ne kadar tanımlamaktadır? Değer eksenli, kültürel bir yaklaşımın coğrafyayla bir ilişkisi var mıdır, varsa bu *ilişkinin biçim ve niteliğinin ne olduğu*, bu bağlamda doğru ile ilişkilendirilen aydınlık ya da aydın-

\* Dr., Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Ana Bilim Dalı.

lanmanın ne olduğu, ne ile sağlanabildiği gibi hususlar irdelenmek durumundadır. Ancak bu çalışmadaki amaç, Kur'ân'ın doğu ve batı sözcüklerine *ne tür anlamlar* yüklediği ve bu anlamlara dayalı olarak ortaya çıkan doğu-batı algısının *ne olduğu* ve *ne kadar öneme sahip olduğu*, doğu-batıyı değer eksenli algılama biçiminde belirleyici unsurun nelerden oluştuğu gibi hususları tartışmaktır.

Yukarıdaki soruların cevapları üzerinde yoğunlaşmadan önce zikredilen kavramların sözlüklerde nasıl tanımlandığının incelenmesi gerekmektedir.

*Şe ri ka-şe ra ka / ش ر ق* fiili Arapça sözlüklerde *mekân*, *güneş* ve *şey/eşya* ile birlikte kullanılmakta, *karışmak/bulanmak* ve *rengin kızılılaşması* gibi anlamları karşılamakta, *ortaya çıkmak*, *doğmak*, *aydınlanmak* ve *açılmak* gibi manalara delalet etmektedir.<sup>1</sup> Bu yüzden güneşin doğup dünyayı aydınlatması olayı bu sözcükle ifade edilmekte, güneşin doğduğu mekân, taraf,<sup>2</sup> vakit<sup>3</sup> anlamında *maşrik* kelimesi kullanılıp, yaz ve kış olmak üzere *iki maşrik/maşrikân*'dan,<sup>4</sup> güneşin her bir gün için doğuşunu ifade bağlamında kelimenin çoğul formu olan *çokça doğuş mekânı/doğular* anlamında *maşârik*'ten bahsedilmektedir.<sup>5</sup> Ayrıca *şe ri-ra ka* fiili girmiş olduğu kalıp ve bâbların özelliğine ve birlikte kullanıldığı eşyaya göre zikredilen *asıl anlam*<sup>6</sup> çerçevesinde kalmak kaydıyla yeni manalar kazanmaktadır.<sup>7</sup>

*Ğa ra (ri-ru) be غ ر ب* fiili de sözlüklerde *uzaklaşmak*, *bilinmemek*, *keskinleşmek*, *kenar*, *üst sınır* gibi asıl anlamlar taşımakla birlikte, girmiş olduğu kalıp ve bâbların özelliğine ve birlikte kullanıldığı eşyaya göre yeni anlamlar kazanmaktadır.<sup>8</sup> Bazı sözlüklerde bu bağlamda kazanılan 34 anlamın olduğu ifade edilmektedir.<sup>9</sup> Güneşin netliğinin, açıklığının kayboluşunu,<sup>10</sup> onun yeryüzünden uzaklaşmasını ifade anlamında tekil formuyla *ğarb* sözcüğü, çoğul formuyla da *ğurûb* kelimesi kullanılmaktadır.<sup>11</sup> Vatanından uzaklaşmak anlamındaki *ğurbet* de aynı

<sup>1</sup> İbn Fâris, Ebu Hüseyin, *Mu'cemü Mekâyisi'l-Luğa*, Beyrut, 1418/h-1998/m, s. 556; Cemâlüddin Muhammed İbn Manzur, *Lisânu'l-Arap*, Beyrut, tsz, X, 173; Komisyon, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, İstanbul, tsz, I, 470.

<sup>2</sup> Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*, Kahire, 1964, VIII, 317; Seyyid Muhammed Murtadâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, , Mısır, 1306, VI, 392; Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, 1995, s. 585.

<sup>3</sup> Ragıp el-İsfahânî, *el-Müfredât Fî Ğaribi'l-Kurân*, Beyrut, 1422/h-2001/m, s. 262.

<sup>4</sup> İbn Fâris, s. 556; İsfahânî, s. 262; Muhammed ibn Ebî Bekir ibn Abdulkadir er-Razî, *Muhtârü's-Sihah*, Kahire, 2000, s. 190-191.

<sup>5</sup> İsfahânî, , s. 262; Zebîdî, VI, 392.

<sup>6</sup> *Asıl, esas anlam*: Kelimenin toplum tarafından sürekli aynı kelime ve mana olarak bilindiği değişmeyen anlamıdır. Bkz: Toshihiko Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, Çev: Süleyman Ateş, İstanbul, tsz, s. 31.

<sup>7</sup> Bablara ve birlikte kullanıldığı eşyaya göre kazanılan bu manalar için bkz: İbn Fâris, s. 556; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*, VIII, 317-321; İbn Manzur, X, 174-179; Komisyon, *Mu'cemü'l-Vasît*, I, 470.

<sup>8</sup> Geniş bilgi için bkz: İbn Fâris, s. 814-815; İsfahânî, , s. 360-361; İbn Manzur, I, 639-648; Zebîdî, I, 404-412; er-Razî, *Muhtârü's-Sihah*, s. 257.

<sup>9</sup> Zebîdî, I, 407.

<sup>10</sup> İsfahânî, , s. 360; Komisyon, *Mu'cemü'l-Vasît*, II, 647.

<sup>11</sup> İbn Fâris, s. 814.

fiil kökündendir.<sup>12</sup> Maşrık sözcüğünde olduğu gibi güneşin battığı, kaybolduğu yeri tarif amacıyla *mağrip* kelimesi kullanılmakta, yaz ve kış mevsimlerinde güneşin battığı iki yer anlamında *mağribeyn/mağribân* lafızları, güneşin her bir gün için batış yerini ifade etmeyi de *mağârip ve ğurûb* formları karşılamaktadır.<sup>13</sup>

Görüldüğü gibi doğu/şark kelimesi doğmak, ortaya çıkmak ve aydınlanmak gibi esas anlamlar etrafında, kullanıldığı bâb, kalıp ve eşyaya göre zenginlik kazanan bir manada doğuşu ve aydınlığı sembolize etmektedir. Batı/ğarb sözcüğü de uzaklaşmak, kaybolmak gibi asıl anlamlar çerçevesinde mana zenginliği kazanarak bir yönüyle yok oluşun, kayboluşun ve karanlığın sembolü olarak algılanmaktadır.

Kur'an'da doğu/şark sözcüğü yedi yerde müfred/tekil,<sup>14</sup> iki yerde tesniye/ikili<sup>15</sup> ve üç yerde cemî'/çoğul şekliyle<sup>16</sup> olmak üzere toplam on iki yerde geçmektedir. Batı/ğarb kelimesi ise, dokuz yerde müfred/tekil,<sup>17</sup> bir yerde tesniye/ikili<sup>18</sup> ve iki yerde cemî'/çoğul<sup>19</sup> formuyla olmak üzere toplam on iki ayette yer almaktadır. Genellikle bir arada ve aynı ayetlerde zikredilen sözcükler bahsedilen yer ve ayetlerin dışında değişik fiil ve isim kalıplarıyla da kullanılmaktadır.<sup>20</sup>

Doğu-batı sözcüklerinin içerisinde yer aldığı ve Mekke'de nazil olduğu rivayet edilen<sup>21</sup> "O, doğunun da batının da Rabbidir..."<sup>22</sup> şeklindeki ayetlerde; güneşin doğu ve batısının Mâlîki,<sup>23</sup> parlayan ve sönen her şeyin,<sup>24</sup> güneşi doğurup batırmanın, doğu ve batıyı tayin edip onları değiştirenin, bütün bu cisimleri hareket ettirerek kainatı/evreni idare edenin, hepsi üzerinde hüküm sürenin, onların Rabb, Sahip ve Mâlîkinin Allah olduğuna vurgu yapılmakta,<sup>25</sup> O'nun dışındaki varlıklara

<sup>12</sup> İbn Fâris, s. 814; Komisyon, *Mu'cemü'l-Vasîti*, II, 647.

<sup>13</sup> Zebidî, I, 404.

<sup>14</sup> Bakara, 2/115, 142, 177, 258; Nûr, 24/35; Şu'arâ, 26/28; Müzemmil, 73/9.

<sup>15</sup> Zuhruf, 43/38; Rahmân, 55/17.

<sup>16</sup> A'râf, 7/137; Sâffât, 37/5; Ma'âric, 70/40.

<sup>17</sup> Bakara, 2/115, 142, 177, 258; Kehf, 18/86; Nûr, 24/35; Şu'arâ, 26/28; Kasas, 28/44; Müzemmil, 73/9.

<sup>18</sup> Rahmân, 55/17.

<sup>19</sup> A'râf, 7/137; Ma'âric, 70/40.

<sup>20</sup> Zümer, 39/69; Meryem, 19/16; Kehf, 18/17; Tâhâ, 20/130 vb.

<sup>21</sup> İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, Ankara, 1979, s. 79-82; Bedrettin Çetiner, *Fâtiha'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzûl*, İstanbul, 2002, II, 674.

<sup>22</sup> Müzemmil, 73/9; Şu'arâ, 26/28.

<sup>23</sup> Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân Fi Te'vîli'l-Kur'ân*, Beyrut, 1421/h-2001/m., XIX, 83; Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, İstanbul, 1985, IV, 466, Ahmed Mustafa El-Merağî, *Tefsîrü'l-Merağî*, Beyrut, 1418/h-1998/m., X, 236; Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, 1982, VIII, 5431.

<sup>24</sup> Yazır, VIII, 5431.

<sup>25</sup> İbn Kesîr, III, 345; Merağî, VII, 46; Muhammed Ali Sabûnî, *Safvetü't-Tefsîr*, Mekke, tsz., III, 467; II, 377;

Yazır, V, 3624. Ayrıca geniş bilgi için bkz: Ebu'l-A'lâ Mevdudî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, Çev. M. Han Kayani, Y.Karaca, N. Şişman, İ. Bosnalı, A. Ünal, H. Aktaş, İstanbul, 1996, IV, 19.

kulluk yapılmaması gerektiği ifade edilmekte,<sup>26</sup> Allah'ın rubûbiyeti ve uluhiyeti hususundaki tevhide dikkat çekilmektedir.<sup>27</sup>

Aynı şekilde cumhura göre Mekke'de nazil olduğu ifade edilen,<sup>28</sup> "O iki doğunun ve iki batının Rabbidir..."<sup>29</sup> şeklindeki ayetle güneşin yaz ve kış aylarında doğuş ve batış yerlerindeki, gün dönümündeki farklılığının,<sup>30</sup> güneşin ve ayın belli bir hesap üzere<sup>31</sup> ve onlara tayin edilen bir yörüngede hareket ettiklerinin, doğup batmalarının kastedildiği bildirilmektedir.<sup>32</sup> Buna ilâveten uzaydaki bütün yörünge sahibi gezegenlerin seyir ve düzenlerini sağlayanın, Rabbinin Allah olduğu ifade edilmekte,<sup>33</sup> iki doğu ve iki batının Allah'ın ayeti olduğu ve onları insan ve cinlere lütuf olarak verdiği zikredilmektedir.<sup>34</sup> Bununla birlikte güneşin dünyanın bir yarı küresinde doğarken diğer yarı küresinde battığı dikkate alındığında yer-yüzünün iki doğusunun ve iki batısının olduğu ortaya çıkmaktadır.<sup>35</sup> Buradan hareketle doğu denilen tarafın aynı zamanda diğer yarım kürede batı olacağı, batının da buna mukabil doğu olabileceği,<sup>36</sup> bu açıdan bakıldığında da doğu ve batının sabit olmayıp değişken olduğu anlaşılmaktadır.

Ayrıca yine Mekke'de nazil olan<sup>37</sup> "doğuların ve batıların Rabbi..."<sup>38</sup> şeklindeki ifadelerle de güneşin yıl içerisinde her bir gün için doğuş ve batış yön ve yörüngesinin değişkenliğinin kastedildiği ifade edilmekte,<sup>39</sup> onun iki gün bile aynı/tek bir yerden doğup batmadığı zikredilmektedir.<sup>40</sup> Bu sebeple doğu batı tek olmadığı gibi,<sup>41</sup> sadece güneş için değil arz ve semavâtta doğup batan yıldız vb. gezegenlerin her biri için doğusundan ortaya çıkıp, batısında kaybolacakları kendilerine ait doğu ve batıların tayin edildiği,<sup>42</sup> bundan dolayı da yukarıdaki ayetler-

<sup>26</sup> Taberî, XXIX, 159.

<sup>27</sup> Mahmud b.Ömer Carullah ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf, an Hakaiki't-Tenzil*, Beyrut, 1986, IV, 640. Ayrıca *Rububiyyet ve Uluhiyet Tevhidi* hk. Geniş bilgi için bkz: M. Said Şimşek, *Kur'an'ın Ana Konuları*, İstanbul, 2005, s. 55-63.

<sup>28</sup> Cerrahoğlu, s. 79-82; Cerrahoğlu Rahmân sûresinin Medine'de nazil olduğunu belirtmiş ise de Çetiner, cumhura göre bu sûrenin Mekke'de nazil olduğunu aktarmaktadır. Bkz: Çetiner, II, 843; II, 782.

<sup>29</sup> Rahmân, 55/17; Zührûf, 43/38.

<sup>30</sup> Taberî, XXVII, 148, XXV, 88-89; İbn Kesîr, IV, 138, 291; Zemahşerî, IV, 252, Merağî, IX, 382; Mevdudî, VI, 75.

<sup>31</sup> Rahmân, 55/5.

<sup>32</sup> Sabûnî, III, 295; Yazır, VII, 4670.

<sup>33</sup> Sabûnî, III, 295; Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, Çev. C. Koytak-A. Ertürk, İstanbul, 1999, III, 1097; Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, Çev. M. E. Saraç-İ. H. Şengüler-B. Karlığa, İstanbul, tsz., XIV, 221.

<sup>34</sup> Kutub, XIV, 221.

<sup>35</sup> Mevdudî, VI, 75.

<sup>36</sup> Yazır, VII, 4671.

<sup>37</sup> Ebu'l-Hasan Ali İbn Ahmed el-Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, Kahire, 1411/h-1991, s. 380-381; Cerrahoğlu, s. 81-82; Çetiner, II, 752, II, 906.

<sup>38</sup> Sâffât, 37/5; Ma'âric, 70/40.

<sup>39</sup> Taberî, XXIX, 103-104; XXIII, 43; Zemahşerî, IV, 34.

<sup>40</sup> Zemahşerî, IV, 34.

<sup>41</sup> Mevdudî, VI, 476.

<sup>42</sup> İbn Kesîr, IV, 451.

de birçok doğular ve batılardan bahsedildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca doğular batılar sözcükleriyle güneş, ay vb. açık ve fizikî anlamda aydınlık saçan varlıkların doğuş ve batış noktalarına dikkat çekilirken akıl, şuur ve idrak gibi manevî ve derûnî anlamdaki aydınlığın/nurun doğuş ve batış noktalarına da işaret edildiği belirtilmektedir.<sup>43</sup>

Yukarıda zikredilen ayetlerin dışında, içerisinde *doğu-batı* sözcüklerinin yer aldığı bir kısım ayetlerde bu sözcüklerle coğrafi *yön, bölge, taraf*,<sup>44</sup> *mesafe*,<sup>45</sup> *güneşin doğduğu-battığı yer*<sup>46</sup> ve *zaman*<sup>47</sup> kastedilmektedir. Ayrıca bazı ayetlerde güneşin doğuş ve batış anından önceki zaman diliminin önemine işaret edilerek o anlarda *hamd* ve *tesbih* edilmesi emredilmektedir.<sup>48</sup>

Görüldüğü gibi genelde Mekki ayetlerde zikredilen, Allah'ın *doğu ve batının, iki doğu ve iki batının, doğuların ve batıların Rabbi* olduğu şeklindeki ifadeler tabii olarak Mekki sûre ve ayetlerin karakteristik özelliğini<sup>49</sup> yansıtmaktadır. Bu sebeple zikredilen ayetlerde doğu-batı sözcükleri öne çıkarılmamakta, söz konusu ayetlerde dikkat çekilen nokta onların Allah'ın evrendeki afâkî ayetlerinden olduğu gerçeği aklın ve akıl sahiplerinin idrakine sunulmaktadır.<sup>50</sup> Bu, arz ve semavâtı, doğular ve batıları ve onların içerisinde işlediği bu düzeni yaratanın, hatasız bir şekilde yürütenin ve mutlak sahibinin Allah olduğu vurgulanarak onun rubûbiyet ve ulûhiyetinin kabullenilmesine apaçık bir çağrıdır. Zaten sabit olmayıp değişkenliğinden dolayı çok sayıda doğular ve batıların mevcudiyeti noktasal bir coğrafi bölgeyi öne çıkarmayı da imkânsız kılmaktadır. Bununla birlikte doğu-batı sözcükleri yön, mesafe, güneşin doğuş-batış yer ve zamanı gibi hususları tarif etmek, tanımlamak için kullanılmıştır. Ancak kelime ve kavramların anlamları insanın yaşadığı şartlar ve sahip olduğu idrake göre belirlendiği, yani insanın zaviyesinden bakılarak anlam kazandığı<sup>51</sup> dikkate alınsa bile herhangi bir yerin sırf doğu veya batı olduğu için bir değer ve anlam ifade etmesi veya etmemesi söz konusu olmamalıdır. Onu anlamlı kılan daha farklı sebep ve argümanlar olmak durumundadır.

Yukarıda da ifade edildiği gibi doğunun aydınlığı, batının ise karanlığı sembolize etmesi bir takım sebep ve gerekçelere dayalıdır. Zikredilen sözcüklere olumlu veya olumsuz değer kazandıran da onlara yüklenen bu sembolik ve ma-

<sup>43</sup> Yazır, VII, 4671.

<sup>44</sup> A'râf, 7/137; Meryem, 19/16; Nur, 25/35; Bakara, 2/258.

<sup>45</sup> Zuhruf, 43/38.

<sup>46</sup> Kehf, 18/86.

<sup>47</sup> Kehf, 18/17.

<sup>48</sup> Tâhâ, 20/130; Kâf, 50/39.

<sup>49</sup> Mekki sûre ve ayetlerin özellikleri hk. Geniş bilgi için bkz: Subhi Es-Salih, *Kur'ân İlimleri*, Çev. M. Said Şimşek, Konya, tsz, s. 146-147; Cerrahoğlu, s. 60-61; Mehmet Sofuoğlu, *Tefsîre Giriş*, İstanbul, 1981, s. 82-84.

<sup>50</sup> Sofuoğlu, s. 82.

<sup>51</sup> Lutfullah Cebeci, *Kur'ân'da Şer Problemi*, Ankara, 1985, s. 83.

nevî anlamlardır. Bu bağlamda Kur'ân aydınlanmanın *Allah'ın nuruyla* gerçekleşeceğini ifade ederken *aydınlatma* fiilinin karşılığı olarak *şe ri-(ra) ka* kökünden *eş ra ka* fiil kalıbını da kullanması<sup>52</sup> dikkat çekicidir. Söz konusu ayette gerek bağlam, gerekse anlam itibarıyla *kıyamet gününde, mahşer yeri* olduğu anlaşılan<sup>53</sup> yeri aydınlatan şey, ayetteki "...*nûri rabbihâ/oranın rabbinin nuru*"dur. Burada geçen "*nûr*" ifadesiyle kastedilen *Allah'ın kulları arasında hak ve adaletinin gerçekleşmesi, tecelli etmesidir*.<sup>54</sup> Allah dünya ve ahiretin, yeryüzünün ve mahşer yerinin rabbi olduğuna, hak ve adaletin tecellisi insanın var olduğu bütün yer ve zamanlarda değer ifade ettiğine göre gerçek aydınlık ile bu değerlerin varlığı arasında ciddi bir ilişki söz konusudur; çünkü hak ve adalet hem Allah'ın isimlerindedir, yani onun nurudur, hem de herhangi bir yer için *adaletten daha uzun ömürlü ve daha değerli hiçbir şey yoktur*. Nitekim *beldeler filanın cevr ve zulmü ile karardı denildiği gibi âdil bir yönetici için her taraf/âfak adaletinle aydınlandı* ifadeleri kullanılır.<sup>55</sup> Dolayısıyla en genel anlamıyla *bir şeyi layık olduğu yere oturtmak, davranış ve hükümde doğru olmak*,<sup>56</sup> *hakkı gözetmek ve yerine getirmek*<sup>57</sup> gibi anlamlarda kullanılan *adalet* ile aydınlanma arasında, buna mukabil zulüm ile karanlık arasında değer merkezli bir ilişki ortaya çıkmaktadır; zira zulüm aydınlığın yani adaletin kayboluşu veya batışıyla zuhûr etmekte, onun doğuşu ya da var oluşuyla da batmakta, yok olmaktadır. Yani adalet ve zulüm birinin batışıyla diğerinin doğuşunun gerçekleştiği veya bunun aksinin vuku bulduğu bir arada bulunamayan iki farklı değerdir. Bu bağlamda aydınlanmanın araçlarından olan akıl, bilgi ve idrakin *âdil/objektif olarak* kullanılması arasındaki münasebet dikkatlere sunulmaktadır.

Bütün bunlarla birlikte yukarıda zikredilen ayette geçen *rabbinin nuru* ifadesiyle Allah'ın *mahşer yerini aydınlatmak için yaratacağı parlak bir nurun* kastedildiği de zikredilmektedir.<sup>58</sup> Ayrıca Kur'ân'da "*nur*" sözcüğünün farklı bağlamlarda değişik varlıklara ya izafe edildiği<sup>59</sup> ya da onlarla birlikte anıldığı görülmekte,<sup>60</sup> karanlığın ve aydınlığın yaratıcısının Allah olduğu bildirilmekte<sup>61</sup> ve O'na ait olan

<sup>52</sup> Zümer, 39/69. Ayet bütünüyle şu şekildedir: "Yer(mahşer yeri), Rabbinin nûru ile aydınlanır, kitap konular, peygamberler ve şahitler getirilir ve aralarında hakkaniyetle hüküm verilir. Onlara asla zulmedilmez."

<sup>53</sup> Taberî, XXIV, 39; İbn Kesir, IV, 70; Merağî, VIII, 284; Yazır, VI, 4138; Sabûnî, III, 88.

<sup>54</sup> Taberî, XXIV, 39; İbn Kesir, IV, 70; Zemahşerî, IV, 145; Merağî, VIII, 284; Yazır, VI, 4138; Sabûnî, III, 88.

<sup>55</sup> Zemahşerî, IV, 145.

<sup>56</sup> Mustafa Çağırıcı, "Adalet", *DİA*. İstanbul, 1988, I, 341.

<sup>57</sup> Meydan Larousse, *Adalet*, İstanbul, 1990, I, 70.

<sup>58</sup> Yazır, VI, 4138.

<sup>59</sup> Yunus, 10/5; Bakara, 2/17; Hadid, 57/13 vb.

<sup>60</sup> Nisâ, 4/174; Mâide, 5/15; Nuh, 71/16 vb.

<sup>61</sup> En'âm, 6/1. Ayette geçen karanlık ve aydınlığın yaratılışının *ha la ka/خلق* fiili ile değil de *ca 'a le/جعل* fiili ile ifade edilişi anlamı değiştirmemektedir. Çünkü *ca 'a la* fiili ayetin başında geçen *ha la ka* fiili ile ittisale/onunla aynı anlamda kullanılmaya ve onun devamına delalet etmektedir. Geniş bilgi için bkz: Taberî, VII, 168-169; Yazır, III, 1866-1867.

bir nurun varlığından bahsedilmektedir.<sup>62</sup> Nur sözcüğünün bu muhtelif kullanım ve bağlamlardaki anlamları da tabii olarak farklılık arz etmektedir. Özetle nur kelimesi muhtelif bağlam ve kullanımlara göre; *İslâm Dini, iman, hidayet, güneşin, gündüzün ve ayın aydınlığı, Tevrat'taki helal, haram, hüküm ve öğütler, Kur'ân/Furkan, Kur'ân'daki helal-haram, emir ve nehiyeler, kıyamet günü Müminlere verilecek aydınlık* gibi manalarla karşılanmaktadır.<sup>63</sup> Çalışmamızın konu ve hacmi dikkate alındığında "nur" sözcüğünün Kur'ân'daki bütün kullanımlarını burada tartışmak mümkün değildir. Ancak asıl aydınlanma ile Allah'ın nuru arasındaki ilişkiyi belirlemek açısından *Allah'ın nuru* ve *Allah nurdur* gibi *Allah'a izafe edilen nur* ifadelerinin geçtiği ilgili ayetler üzerinde kısaca durmak gerekmektedir.

*Allah'ın nuru* ifadesinin yer aldığı ayetlerden<sup>64</sup> bir kısmında onunla kastedilenin *Allah'ın yarattıkları için ışık ve aydınlık kılıp, Resulü ile gönderdiği kendi dini*,<sup>65</sup> *Hak Din İslâm*'dir.<sup>66</sup> Ancak ayetlerin devamında inkârcılar istemese de Allah'ın nuru olan bu dinin dünyanın doğularına ve batılarına yayılacağı ifade edilmektedir.<sup>67</sup> Kısaca *Allah'ın nuru* ve *O'nun nuru* şeklindeki ifadelerle kastedilenin *Vahiy, Kur'ân ve İslâm dini* olduğu belirginleşmektedir.

Bunların dışında Allah'a izafe edilen ve "...Rabbinden bir nur..."<sup>68</sup> şeklinde geçen ifadeden anlaşılan da; *kalbin hakkın nuruyla aydınlanması sonucu kişinin üzerinde bulunduğu yakîn, basiret ve hidayettir*<sup>69</sup>. İdrak, basiret ve hidayet sahibi olanların yani *Allah'ın nuru* üzere olanların İlahî çağrıya kulak verebileceği ifade edilmektedir. Nitekim başka bir ayette bu husus; *"Ölü iken dirilttiğimiz ve kendisine insanlar arasında yürüyebileceği bir nur verdiğimiz kimse, karanlıklar içinde kalıp ondan hiç çıkamayacak durumdaki kimse gibi olur mu?..."*<sup>70</sup> Aynı şekilde yukarıdaki son ayette geçen *kendisine verdiğimiz yürüyebileceği bir nur* şeklindeki ifadeden de *basiret, dalaleten sonraki hidayet*<sup>71</sup> *Kur'ân*,<sup>72</sup> *Allah'ın vahdaniyeti* ve *O'nun dini* kastedilmekte, bütün bunların insanlar arasında *aydınlığında yürünülen ışık ve hayat* olarak

<sup>62</sup> Tevbe, 9/39; Nur, 24/25; Saff, 61/8 vb. Bkz: Muhammed Fuâd Abdülbakî, *El-Mu'cemü'l-Müfrehes li El-fâzî'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, İstanbul, 1990, s. 725.

<sup>63</sup> Bu farklı kullanım ve anlamlar hk. geniş bilgi için bkz: Mukatıl b. Süleyman, *El-Vucûh ve'n-Nazâir*, İstanbul, 1993, s. 162-164; Yahya b. Sallâm, *Et-Tesârif*, Tunus, 1980, s. 209-210; Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *Nüzhëtü'l-A'yuni'n-Nevâzir Fî'İlmi'l-Vucûhi Ve'n-Nezâir*, Tunus, 1979, s. 599-601; İsfahanî, s. 510.

<sup>64</sup> Tevbe, 9/32; Nur, 24/35; Saff, 61/8 vb.

<sup>65</sup> Taberî, X, 132-133; Benzer ifadeler için bkz: İbn Kesîr, II, 362-363; Zemahşerî, II, 265; Merağî, IV, 85; Yazır, IV, 2516-2517; Sabûnî, I, 532.

<sup>66</sup> Taberî, XXVIII, 100; İbn Kesîr, IV, 385; Zemahşerî, IV, 525; Merağî, X, 72; Yazır, VII, 4936.

<sup>67</sup> Sabûnî, III, 373.

<sup>68</sup> Zümer, 39/22. Ayetin tamamı şu şekildedir: "Allah kimin gönlünü İslâm'a açmışsa o, Rabbinden bir nûr üzerinde değil midir? Allah'ı anmak hususunda kalpleri katılaştırmış olanlara yazıklar olsun! İşte bunlar apaçık bir sapıklık içindedirler."

<sup>69</sup> Taberî, XXIII, 244; Sabûnî, III, 76-77. Benzer ifadeler için bkz: Merağî, VIII, 255.

<sup>70</sup> En'âm, 6/122.

<sup>71</sup> Zemahşerî, II, 92.

<sup>72</sup> İbn Kesîr, II, 178.

nitelendiği bildirilmekte, ayetin devamındaki karanlık ifadesiyle de küfür ve cehaletin karanlığından bahsedildiği zikredilmektedir.<sup>73</sup>

Buraya kadar verilenlerden Kur'ân'da geçen ve yukarıda bir kısmını incelediğimiz Allah'ın nuru, Rabbinden bir nur, kendisine verdiğimiz yürüyebileceği bir nur gibi ifadelerde Allah'a izafe edilen nur ile Vahiy, Kur'ân, İslâm dini, Adalet, Allah'ın vahdaniyeti/tevhit, yakîn, basiret ve hidayet gibi kavramların kastedildiği görülmektedir. Dolayısıyla gerçek anlamda aydınlanma ile bunlar arasındaki ilişki açık bir şekilde ortaya konulmaktadır. Bu sebeple Allah'a izafe edilen nur ile kastedilenlerin Allah'ın insanlara lütuf olarak verdiği aydınlanmanın vasıta ve sebepleri olduğu anlaşılabilir ve aydınlanmanın Allah'ın nuruyla gerçekleştiği tespit edilmektedir. Zikredilen bu vasıta ve sebeplerin bir kısmı Aydınlık ve aydınlanma ile sembolize edilen şark/doğu ve onun fiil formu olan *aş ra ka* fiil formuyla kullanılması güneşin ve ayın dünyayı aydınlatmasından hareketle bu vasıtalarla aydınlananların da benzer veya daha nitelikli bir aydınlanmayı yaşayacaklarına işaret etmektedir. Ondan uzak kalanların ise aynı şekilde zulümât/karanlıkla sembolize edilen ğarbla/batıyla karşılaşacaklarını ifade içindir. Nitekim "Ne a'mâ ile görenin ne de aydınlıkla karanlığın müsavi olmadığını" bildiren ayetler<sup>74</sup> de bu doğrultudadır. Dolayısıyla dünyadaki coğrafi ve varlıksal anlamda doğu batıyla aydınlık olgusunun ne olduğunu idrak eden insanlık bu aydınlıkların da kaynağı olan değer eksenli ve vasıfsal aydınlanmanın kaynağına, Allah'ın nuruna çağırılmaktadır.

Ayrıca etrafında geniş tartışmaların sürdüğü Nur sûresi 35. ayette geçen "...Allah nurdur..." şeklindeki ifadeyle kastedilenin ne olduğu hususuna da özetle değinilmesi gerekmektedir. Zikredilen ayet mealen şöyledir: "*Allah, göklerin ve yerin nûrudur. O'nun nûrunun temsili, içinde lamba bulunan bir kandillik gibidir. O lamba kristal bir fanus içindedir; o fanus da sanki inciye benzer bir yıldız gibidir ki, doğuya da, batıya da nisbet edilemeyen mübarek bir ağaçtan, yani zeytinden (çıkan yağdan) tutuşturulur. Onun yağı, neredeyse, kendisine ateş değmese dahi ışık verir. (Bu) nûr üstüne nûrdur. Allah dilediği kimseyi nûruna eriştirir. Allah insanlara (işte böyle) temsiller getirir. Allah her şeyi bilir.*"

Ayette geçen Allah nurdur ifadesine arz ve semavât ehlini hidayete erdiren, hidayet nurudur, arz ve semavâtta işleri yöneten, düzenleyendir, arz ve semavâtın aydınlığıdır, Allah'ın kendisine ait nurudur şeklinde birbirine yakın anlamlar verilmiş,<sup>75</sup> ayetin devamındaki onun nuru ifadesi de müminin nuru, göğsünde iman ve Kur'ân'ın bulunduğu müminin nuru, müminin kalbindeki hidayet, kalplerdeki Kur'ân, Allah'ın Peygamberine ve kullarına indirdiği

<sup>73</sup> Taberî, VIII, 28; . İbn Kesîr, II, 178.

<sup>74</sup> Ra'd, 13/16; Fâtır, 35/19-20.

<sup>75</sup> Taberî, XVIII, 161-162; İbn Kesîr, III, 300-301; Zemahşerî, III, 240-241; Sabûnî, III, 373.



Kur'ân'ın nuru<sup>76</sup> gibi manalarla karşılanmıştır. Bazı kaynaklarda nurun göz ve idrak,<sup>77</sup> basar(göz) ve basiret<sup>78</sup> şeklinde her birinin nur olduğu ve iki kısımdan oluştuğu ifade edilmiş, bununla birlikte göz/basar da aklî idrak diye nitelenen basirette olmayan bir takım eksikliklerin bulunduğu zikredilmiş, nur ile fizikî manada maddî ışık/ziya arasındaki farka işaret edilerek<sup>79</sup> bunları birbirinden ayıran özellikler ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir.<sup>80</sup> Ancak Gazâlî gibi bir kısım düşünürlerin ayette geçen Allah nurdur ifadesini nihaî olarak varlığın nur olduğu, yokluğun ise zulmet/karanlık olduğu ve zulmetin bu nurla aydınlanmasından hareketle mutlak nurun Allah olduğu, Allah'ın dışındaki varlıklara nur denilişinin mecaz ifade ettiği şeklindeki görüşleri<sup>81</sup> müfessirler tarafından eleştirilmiştir.<sup>82</sup>

Aslında *Allah nurdur* ifadesinin geçtiği söz konusu ayet kendisinden bir önceki ayet ve zikredilen lafzın devamındaki *O'nun nûru bir kandil misalidir* şeklindeki ibareyle birlikte düşünülmelidir.<sup>83</sup> Böyle düşünüldüğünde Allah'ın hidayet kaynağı olan bu hak Kitabı açıklayarak arz ve semavâtı onunla aydınlatması, içerisinde lamba bulunan bir kandilin aydınlatmasına benzetilmektedir.<sup>84</sup> Ayrıca aradaki *Allah arzın ve semavâtın nurudur* şeklindeki cümlenin mu'tariza/ara cümlesi olduğu ve önceki ayette geçen *Andolsun ki biz size apaçık âyetleri indirdik* şeklindeki cümleyi açıklamak için kullanıldığı da anlaşılmaktadır.<sup>85</sup> Nitekim hemen sonra gelen gerek *onun nuru kandil misalidir*, gerekse *Allah dilediğini nuruna erdirtir* şeklindeki ifadeler de bunu te'kid etmektedir.<sup>86</sup> Görüldüğü gibi tabiatında aydınlık saçmak olan bütün gezegenlerin aynı zamanda doğuları ve batıları da vardır. Buradan hareketle Allah insanlığı batışı, karanlığı, mağribi olmayan, gerçek ve ebedî aydınlığın kaynağı olan kendi nuruna çağırılmaktadır.

<sup>76</sup> Taberî, XVIII, 162-164; Fahrüddin er-Râzî, *et-Tefsîrü'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Ğayb)*, Mısır, tsz., XXIII, 224.

<sup>77</sup> Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, *Mecmû'atü Resâil, Mişkâtü'l-Envâr*, Beyrut, 1414/h-1994/m., s. 4-5.

<sup>78</sup> Râzî, *Tefsîrü'l-Kebîr*, XXIII, 225.

<sup>79</sup> Işık ile nur arasındaki fark için bkz: Bakara, 2/17.

<sup>80</sup> Bu eksiklik, fark ve ayrıntılar hk. geniş bilgi için bkz: Gazâlî, s. 5-8. Gazâlî bunları yedi maddede ortaya koymuştur. Râzî ise Gazâlî'nin ortaya koyduğu eksiklik ve farklara bir takım ilaveler de yaparak onları toplam yirmi maddede serdetmiştir. Râzî, XXII, 225-228. Ayrıca bkz: Yazır, V, 3515-3516.

<sup>81</sup> Gazâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*, s. 11.

<sup>82</sup> Yazır, V, 3521. Yazır burada Gazâlî'nin izafî/göreceli'nin karşılığı olan hakikat ile mecaz'ın karşılığı olan hakikatı karıştırdığını ifade etmektedir.

<sup>83</sup> Söz konusu ayet bir öncesiyle birlikte düşünüldüğünde şunları ifade etmektedir: "Ey insanlar andolsun ki biz size hakkı batıldan açık bir şekilde ayırt eden âyetler indirdik, onlarla sizi hidayete erdirdik, size dininizin bilgilerini açıkladık çünkü ben arz ve semavât ehlini hidayete erdirenim." Bkz: Taberî, XVIII, 162.

<sup>84</sup> Taberî, XVIII, 162-163.

<sup>85</sup> Muhammed Tahir b. Aşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus, tsz., IX, 231.

<sup>86</sup> İbn Aşûr, IX, 234-235.

Bunlara ilâveten *Allah nurdur* ifadesiyle Allah'ın nurun bizzat kendisi olmayıp nurun yaratıcısı, aydınlığın fâili/münevviri olduğu belirginleşmektedir.<sup>87</sup> Ayete gerek anlam bütünlüğü, gerek dil kurallarına uygunluğu, gerekse nurun yaratılan bir varlık olduğu açısından bakıldığında Allah'ın aydınlığın fâili, kaynağı, yaratıcısı olduğu görülmektedir. *Allah nurdur* ifadenin nurun/aydınlığın *güç ve büyüklüğünü* anlatmak için mübalağa amacıyla kullanıldığı<sup>88</sup> ve keyfiyeti bizce bilinmese de zatı itibariyle *aydınlık*, başkaları için *aydınlatici* özelliklere sahip olduğu da anlaşılmaktadır.<sup>89</sup> Bu sebeple ayette geçen nur zahirine izafe edilmediği gibi arz ve semavâta da hamledilmemektedir.<sup>90</sup> Ayetteki *onun nuru* ifadesiyle mişkât/kandil'e benzetilen ve hem sahibi Allah olan nurun, hem de varlık nurunun, peygamberlik nurunun hidayet nurunun, iman nurunun şaşırtıcı vasıfları anlatılmaktadır.<sup>91</sup> Bu aynı zamanda sahibi Allah olan nurun zikredilen nurların kaynağı olduğunun da anlaşıldığı bir temsildir. Ancak sahibi Allah olan *nur* onlardan daha kapsamlıdır.<sup>92</sup> Aslında bu temsil, Kur'ân'ın müşahede alanımızın dışında kalan bazı olguları müşahede edebildiklerimizle örneklendirerek onları tasvir ettiği, kullandığı sembolik bir anlatımdır.<sup>93</sup> Sonuçta bu temsil ve anlatımdan da anlaşıldığına göre *Allah'ın nuru* aydınlığın ve aydınlanmanın kaynağıdır, yani aydınlık ve aydınlanma arz ve semavâta o nurdan dağılarak yayılmaktadır.

Bütün bunlardan sonra doğu-batı coğrafi bir bölge, yön veya insanların kendilerini ait hissettikleri bir yer olarak tabii olanın dışında olumlu veya olumsuz bir değer ifade etmediği, bu anlamdaki doğu-batı karşısında Kur'ân'nın nötr durduğu anlaşılmaktadır. Belki de coğrafi bir yön bağlamında kuzey ve güneyin de zikredilmeyip sadece doğu ve batının dile getirilişi, aydınlık ve karanlığı doğuran ve batıran şartlara ve vasata dikkatleri yönlendirmek içindir. Bu da onların aydınlığa/nura veya karanlığa/zulmete kaynaklık ettikleri sürece olumlu veya olumsuz anlam kazandıklarını ortaya çıkarmaktadır. İnsanoğlunun anlam dünyasından yola çıkılarak aydınlık ve karanlığın varlığı ya da yokluğunun ne olduğundan, ay, güneş vb. gezegenlerin aydınlatmalarından veya kararmalarından ve onların doğup battıkları yerden bahsedilmesi, hem asıl aydınlanmanın ya da aydınlanamamanın durumunu anlatmak, hem de nurun/aydınlanmanın kaynağına dikkat çekmek amacıyla takip edilen sembolik, temsili bir anlatımdır. Nitekim *Allah nurdur* ifadesinin geçtiği ayet üzerinde bu kadar yoğunlaşmanın gerekçesi de doğuya ve batıya nispet edilemeyen, kendisine *aydınlığı tetikleyen bir unsur olarak*

<sup>87</sup> Taberî, XVIII, 161-162; İsfahânî, s. 510; Zemahşerî, III, 240-241; Râzî, *Tefsîrü'l-Kebîr*, XXIII, 223; Yazır, V, 3516-3517; İbn Aşûr, IX, 233; Sabûnî, III, 373.

<sup>88</sup> İsfahânî, s. 510.

<sup>89</sup> İzzet Derveze, *Et-Tefsîrü'l-Hadîs*, Çev: Mustafa Altunkaya, İstanbul, 1997, VI, 352.

<sup>90</sup> Zemahşerî, III, 241; krş: Yazır, V, 3521-3522.

<sup>91</sup> Zemahşerî, III, 241; krş: Yazır, V, 3521-3522; krş: Nadim Macit, *Kur'ân'ın İnsan Biçimci Dili*, İstanbul, 1996, s. 88-89.

<sup>92</sup> İbn Aşûr, IX, 233.

<sup>93</sup> Bilgi için bkz: Macit, s. 89-90.

*ateşin* değmemesi halinde bile ışık vermeye devam eden mübarek bir ağaçla bir anlamda aydınlanmanın/nurun kaynağı arasında bir ilişki ve benzerliğin oluşudur. Ayetin devamındaki *Allah insanlara (işte böyle) temsiller getirir* şeklindeki ifade de buna işaret etmektedir.

Adeta bir temsiller manzumesi olarak karşımıza çıkan yukarıdaki ayetin devamında da Allah'ın nuru olarak nitelenen *doğuya da, batıya da nisbet edilemeyen mübarek bir ağaçtan, zeytin ağacından çıkan yağdan tutuşturulur* şeklindeki ifadelerde geçen zeytin ağacının ve ondan süzülen yağın neyi temsil ettiği hususunda tefsirlerde birbirine yakın anlamlar verildiği gibi, birbirinden farklı görüşler de serdedilmiştir.<sup>94</sup> Aslında *O'nun nurunun misali...* ifadesiyle başlayarak verilen bu temsillerde temel amaç, *Allah göklerin ve yerin nurudur* lafzından doğabilecek bir yanlış anlamayı gidermek,<sup>95</sup> mesellerin bizzat kendisine takılıp kalmak yerine onların arka plânındaki hakikati idrak etmektir.<sup>96</sup> Bu sağlandıktan sonra ağacın ne olduğu, nerede olabileceğine dair görüşlerin her biri birbirine yakın oranda doğruluk ihtimali taşımaktadır. Doğuda ve batıda olmayan bu ağacı yeryüzüne, dünyaya izafe eden veya Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi bir inanç sistemine hamleden görüşlerdeki ana vurgu; coğrafi anlamda dünyanın *ortasına, merkezine* olduğu gibi, inançta da aşırılıklardan uzak *vasata/dengeye* yapılmaktadır.<sup>97</sup> Bu bağlamda zikredilen görüşlerden biri; ayetteki *doğuda ve batıda olmayan ağaçla* kastedilenin *Yahudi ve Hıristiyanlar gibi doğu veya batıya yönelmeyip Kâbe'ye yönelerek namaz kılan Hz. İbrahim olduğu* şeklindeki görüştür.<sup>98</sup>

Hız. İbrahim doğuyla anılan Yahudilerle, batıya hamledilen Hıristiyanların, aynı zamanda müşriklerin de kendilerini biyolojik ve manevî anlamda nispet ettikleri bir peygamberdir. Nitekim *millete ebikum İbrahim/babanız İbrahim'in dini*<sup>99</sup> şeklindeki ayette yer alan *babanız* ifadesi de buna işaret etmektedir. Bu ifade söz konusu ayetlerin indiği süreçlerde onların muhatabı durumunda olan bu üç kesim/kitle arasındaki *ortak tarih birliğine* de vurgu yapmaktadır. Bununla birlikte *imam*,<sup>100</sup> *tek bir ümmet*,<sup>101</sup> *hanîf*,<sup>102</sup> ve *ülü'l-azm*<sup>103</sup> gibi özelliklere sahip olan İbrahim (a.) Yahudi ve Hıristiyan olmadığı gibi<sup>104</sup> müşriklerden de değildi.<sup>105</sup> Bütün bunlar-

<sup>94</sup> Bu görüşler hk. geniş bilgi için bkz: Taberî, XVIII, 169-171; İbn Kesîr, III, 301-302; Razi, XXIII, 236-237.

<sup>95</sup> Mevdûdî, III, 548.

<sup>96</sup> Yazır, V, 3523.

<sup>97</sup> Taberî, XVIII, 169-171; İbn Kesîr, III, 302; Razi, XXIII, 236-237; Yazır, V, 3522.

<sup>98</sup> Razi, XXIII, 237.

<sup>99</sup> Hac, 22/78.

<sup>100</sup> Bakara, 2/124.

<sup>101</sup> Nahl, 16/120.

<sup>102</sup> En'âm, 161 vb.

<sup>103</sup> Ahkâf, 46/35.

<sup>104</sup> Âl-i İmrân, 3/67.

<sup>105</sup> En'âm, 161; Hac, 22/26.

dan nihaî olarak *işte kendinizi nispet ettiğiniz İbrahim'in üzerinde bulunduğu şey gerçek aydınlanmayı/Allah'ın nurunu ifade eden İslâm'dı.*<sup>106</sup> Şimdi ise *Onun dinine tabi olan*<sup>107</sup> Muhammed (a.) *da sizleri yeni bir formatla ve yeniden aydınlanmaya/Allah'ın nuruna yani İslâm'a çağırmaktadır* şeklinde bir anlam çıkarmak mümkündür.

Kendinizi nispet ettiğiniz doğu da batı da bu nurun sahibi ve kaynağı olan Allah'ındır ve Allah içindir.<sup>108</sup> Önce de ifade edildiği gibi Mekki ayetlerde doğu ve batının, doğuların ve batıların *Rabbi* olduğuna vurgu yapılarak Allah'ın rubûbiyeti öne çıkarılmaktadır. Ağırıklı olarak Bakara suresinde, yani Medenî ayetlerde ifade edilen bu durum bir taraftan Medenî ayetlerin karakteristik özelliğini yansıtırken,<sup>109</sup> diğer taraftan da ibadette/namazda kible olarak dönülecek yönün tespiti hususunda yoğunlaşmakta ve Allah'ın ulûhiyet ve hâkimiyetine dikkat çekilmektedir. Nitekim inen bu ayetlerin muhataplarının kendilerini nispet ettikleri Hz İbrahim de temelde insanları Allah'ın rubûbiyeti ve ulûhiyetine çağıran peygamberler zincirindeki en önemli halkalardan biridir.

İçerisinde *doğu da batı da Allah'ındır* ifadesinin geçtiği Bakara 115. ayet kendisinden önceki ayetle birlikte düşünülerek anlaşılmaya çalışılmalıdır.<sup>110</sup> Söz konusu ayet<sup>111</sup> Müşrik Rumlarla Hıristiyan Rumların birlikte Beytü'l-Makdis/Kudüs'ü yakıp yıktıkları, bu olay karşısında Yahudilerin tahribatı önleme ve Kudüs'ü savunmada gerekeni yapmadıkları, bu yüzden Yahudilerin de fiili işleyenlerle aynı kategoride değerlendirildikleri döneme atıfta bulunmakta ve ayetin indiği süreçte de bu tahribat ve zulmü işleyen Yahudi, Hıristiyan ve özellikle Peygamber(a.) ve ashabının Hudeybiye'de Mescid-i Haram'a girişini engelleyen Mekke müşriklerini muhatap aldığı gibi, her dönemde bu çirkin eylemi işleyenler hakkında nazil olduğu ifade edilmektedir.<sup>112</sup> Bir ayetin nüzulüne birden çok sebep ve olay söz konusu olabildiğinden,<sup>113</sup> nüzul sebepleri arasında başka olaylar da zikredilmektedir.<sup>114</sup> Ancak yukarıda bahsi geçen sebebin ayetin muhtevasıyla daha uygun olduğu görülmektedir; çünkü ayetteki ana tema, *mescitlere girişin engellenip oralarda Allah'ın adının anılmasına mani olmak ve oraları tahribe yönelmek gibi eylemlerin en büyük zulüm olduğudur*. Hemen sonra gelen ayet ise ibadet etmek isteyip de maruz kaldıkları bu zulüm sebebiyle onu gerçekleştiremeyenlere teselli

<sup>106</sup> Hac, 22/78.

<sup>107</sup> Nahl, 16/123.

<sup>108</sup> Bakara, 2/115, 142, 177.

<sup>109</sup> Bkz: Subhi Salih, *Kur'an İlimleri*, s. 147-148; Cerrahoğlu, s. 61-62; Sofuoğlu, s. 84.

<sup>110</sup> Bu iki ayetin birbiriyle ilişkilendirilerek tefsiri hk. bkz: Taberî, I, 582.

<sup>111</sup> Ayet anlam olarak şu şekildedir: "Allah'ın mescidlerinde O'nun adının anılmasına engel olan ve onların harap olmasına çalışandan daha zalim kim vardır! Aslında bunların oralara ancak korkarak girmeleri gerekir. (Başka türlü girmeye hakları yoktur.) Bunlar için dünyada rezillik, ahirette de büyük azap vardır." (Bakara, 2/114.)

<sup>112</sup> Geniş bilgi için bkz: Vahidî, s. 39; İbn Kesîr, I, 161-162; Yazır, I, 472-475; Çetiner, I, 43.

<sup>113</sup> Bkz: Cerrahoğlu, s. 119-120.

<sup>114</sup> Bkz: Vahidî, s. 39; Celalettin Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Süyûtî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, Kahire, tsz, s. 15; İbn Kesîr, I, 161-162; Zemahşerî, I, 179; Çetiner, I, 42-43.

Kur'ân'da Doğu-Batı ve Ay

veya yöne şekilsel ve mekanik olarak, anlam ve değerini idrak etmeksizin bağlılıkla elde edilemeyeceğini açıklamaya yöneliktir. Nitekim Peygamber (a.)'in yeni kibleye yönelişinden hoşlanmayanlara hitaben<sup>127</sup> gelen ayette de bu duruma işaret edilmektedir. *"İnsanlardan bir kısım beyinsizler: Yönelmekte oldukları kiblelerinden onları çeviren nedir? diyecekler. De ki: doğu da batı da Allah'ındır. O dilediğini doğru yola iletir."*<sup>128</sup> Coğrafi anlamda da dünyanın uçlarında olmayıp ortasına denk gelen ve Ümmü'l-Kurâ/şehirlerin Merkezi<sup>129</sup> diye nitelenen Kâbe/Mekke yani Makam-ı İbrahim yeni inşa edilen ve bu tür saplantı ve aşırılıklardan uzak vasat, âdil, ideal ve hayırlı bir ümmetin kiblesi olmuştur. Bu kiblenin yeryüzünde insanlar için inşa edilen ilk *mabed*<sup>130</sup> oluşu da bu *anlamlı yönelişi* zenginleştirmektedir. Bu nedenle yukarıdaki ayetten hemen sonra gelen ayet,<sup>131</sup> adeta yeni oluşan ümmetin bu vasıflarıyla onlara kible olarak tayin edilen *Mescid-i Haram*'ın coğrafi, tarihsel ve kültürel özellikleri arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Ayet kible tahvilinin aynı zamanda değer eksenli bu özelliklerle Allah'ın nurunu dikkate alarak ona tabi olanlarla değişik nedenlerden dolayı coğrafi bir yöne tabi olmayı erdem kabul edip ona saplanıp kalan ve böylece hidayetin karşısında dalaleti tercih edenleri ayırt etmek için olduğunu da ifade etmektedir. Kible tahvilinin bir anlamda insanları sınamak amacıyla ciddi bir *ayrıştırıcı* olduğu da anlaşılmaktadır.<sup>132</sup>

Yukarıda sözü edilen iki ayetin birbiriyle olan rabitasını ayette geçen *Kezâlik/işte böylece* sözcüğünden de anlamak mümkündür. İkinci ayet bir anlamda muhatap kitlenin kendilerini nispet ettikleri ataları İbrahim'in dinini terk ederek imtihanı kaybettikleri gibi onun mirasına ortak olma hakkını da yitirmişlerdir.<sup>133</sup> Onların bu nispet ve iddialarında samimî olmadıkları açığa çıkmıştır. Bu yüzden kiblenin tahvili ile insanlığın önderliği ve İbrahim'in mirasının el değiştirdiği ilân edilmektedir. Artık ayette özellikleri sıralanan bu yeni Peygamber'in ve onun inşa ettiği ümmetin/toplumun bu iki önemli kurumun yegane varisleri olduğunun tescil edildiği anlaşılmaktadır.<sup>134</sup>

Nitekim Yahudilerin batıya, Kudüs'e, Hıristiyanları ise doğu'ya yöneldiklerinden hareketle Ehl-i Kitab'a hitaben<sup>135</sup> gelen başka bir ayette de erdemini/iyliliğinin

<sup>127</sup> Bunların Yahudi, Müşrik ve münafıklar olduğu ifade edilmektedir. Bkz: İbn Kesîr, I, 194; Yazır, I, 522-523.

<sup>128</sup> Bakara, 2/142.

<sup>129</sup> En'âm, 6/92; Şûrâ, 42/7.

<sup>130</sup> Âl-i İmrân, 3/96-97.

<sup>131</sup> "İşte böylece sizin insanlığa şahitler olmanız, Resûl'ün de size şahit olması için sizi mutedil bir ümmet kıldık. Senin yöneldiğin yeri (Kâbe'yi) biz ancak Peygamber'e uyanı, ökçeleri üzerinde geri dönenen ayırdetmemiz için kible yaptık. Bu, Allah'ın hidayet verdiği kimselerden başkasına elbette ağır gelir. Allah sizin imanınızı asla zayıf edecek değildir. Zira Allah insanlara karşı şefkatli ve merhametlidir." (Bakara, 2/143.)

<sup>132</sup> Zemahşerî, I, 200.

<sup>133</sup> Kutub, I, 267.

<sup>134</sup> Mevdûdî, I, 122.

<sup>135</sup> Zemahşerî, I, 217.

yüzleri *doğu ve batı tarafına çevirmek olmadığı*, asıl erdemin inanılması gerekenlere inandıktan sonra olumlu manada toplumsal yansımaları olan infak, zekât, namaz gibi bir takım amelleri sırf Allah'ı razı etmek amacıyla işlemek ve her dönem ve şartta evrensel değer olarak nitelenen ahitlere bağlılık, sabır, yardımlaşma, dürüstlük gibi vasıfları taşımak olduğu ifade edilmektedir.<sup>136</sup>

Cörüldüğü gibi ayette ibadetlerin dış formlarına verilen önemin anlamsız olduğunu tespit için *yüzünü doğuya veya batıya çevirmenin gerçek iyilik olmadığına* işaret edilmektedir.<sup>137</sup> Bu sadece kible tahvilinden rahatsız olanlara hitap etmediği gibi bütün insanlığı muhatap almaktadır. Yani asıl gaye, insanların yüzlerini doğu ve batıya, Kudüs'e veya Kâbe'ye çevirmeleri değil, ibadetlerdeki şekil ve hareketlerin kalpte *duygu ve şuuru*, hayatta da *sağlam bir karakter ve duruşu* tahakkuk ettirmesidir.<sup>138</sup> Ayet bunu sağlamayan dinî formalite ve ritüellerin veya dindarlık gösterisinin gerçek iyilik olmadığını, Allah katında anlam ve değer ifade etmediğini ortaya koymaktadır.<sup>139</sup> Kısaca bu evrensel çağrının gerçek hedefi, *araz ve biçim* değil, imanda dosdoğru oluş, amelde samimiyet, Allah'a ve insanlara karşı sorumlulukları yerine getirmek, bu bağlamda ahde vefa göstermek, zorluklara karşı sabretmek/direnmek, can ve mal hususunda özverili davranmak gibi vasıfları edinmektir.<sup>140</sup> Kur'an'ın bu çağrısının kalıcılığı, ölümsüzlüğü ve evrenselliği de bu *değerleri* esas almasından kaynaklanmaktadır.<sup>141</sup>

Özet olarak içerisinde doğu-batı sözcüklerinin geçtiği Mekkî ayetlerde asıl vurgu iman/tevhit, sosyal yapı ve ahlâkî değerleredir. Medenî ayetlerde de bu değerlere ibadet ve davranışlar yoluyla dürüst ve samimî bir şekilde tutunarak Allah'ın ulûhiyet ve hâkimiyetini içselleştirmek öne çıkarılmaktadır. Bu açıdan Mekke döneminde *Allah doğu ve batının Rabbidir* şekliyle Medine döneminde de *doğu ve batı Allah'ındır* formuyla gelen ayetler arasında tam bir uyum ve birbirini tamamlayan, kemali yansıtan bir tevhit söz konusudur.<sup>142</sup> Doğu ve batı coğrafi bir yön, yer ve mekân olarak bir takım tabii özelliklere sahip olmakla birlikte varlıksal olarak anlam ve değer ifade etmemekte, ancak aydınlık ve karanlığa yataklık yapmak gibi bir takım tarihsel ve kültürel önem ve sıfatlara binaen onlara olumlu veya olumsuz vasıfsal değer izafe edilmektedir.<sup>143</sup> Kur'an Yön, yer, zaman ve mekân'da olduğu gibi insan ve toplumların etnik ve kültürel geçmişleri karşısında da nötr ve objektif olduğunu ifade etmektedir.<sup>144</sup> Bu, Kur'an'ın genel üslubu-

<sup>136</sup> Bakara, 2/177.

<sup>137</sup> Mevdûdî, I, 140.

<sup>138</sup> Kutub, I, 330.

<sup>139</sup> Mevdûdî, I, 140.

<sup>140</sup> Derveze, V, 165.

<sup>141</sup> Derveze, V, 165.

<sup>142</sup> Derveze, V, 165.

<sup>143</sup> Geniş bilgi için bkz: Ali Akpınar, *Kur'an Coğrafyası*, Ankara, 2002, s. 95-120.

<sup>144</sup> Ahmet Küçük, *Kur'an'da Toplumsal Sınanma*, İstanbul, 2007, s. 147.

dur. Dolayısıyla varlıkların, eşyanın varlıksal mevcudiyetinden ziyade vasıfsal mevcudiyeti anlam, değer ve önem ifade etmektedir. Bu bağlamda doğu ve batıya yönelmeyi anlamlı kılan bu yönelişin temelindeki amaç, samimiyet ve niteliktir. İyilik de salt vasıfsız bir yöneliş değil, anlamlı ve nitelikli bir yönelişi karşılamaktadır. Bu gaye, samimiyet ve anlamlı yöneliş üzere olanlar gerçek aydınlığın kaynağı olan Allah'ın nuruyla aydınlanabilir ve aydınlatabilirler.

### SONUÇ

Doğu-batı kavramlarının içerisinde geçtiği bütün Mekki ayetlerde Allah'ın bu yön ve yerlerin olduğu gibi bütün evrenin yaratıcısı, sevk ve idare edicisi, kolaylayıp gözeticisi yani Rabbi ve Mâlikî olduğuna vurgu yapılarak insanoğlu şirk koşmaksızın Allah'a kulluğa çağırılmaktadır. İçerisinde aynı ifadelerin geçtiği Medenî ayetlerde ise, hüküm ve hâkimiyetin, tasarruf hak ve yetkisinin, emrin kısaca ulûhiyetin bütün unsurlarıyla birlikte Allah'a ait olduğu zikredilmektedir.<sup>145</sup> Bununla birlikte içerisinde *doğu da batı da Allah'ındır* ifadesinin yer aldığı Medenî ayetlerde yeni inşa edilen toplumun yöneleceği kiblenin tayini ve bu husustaki tartışmalar bağlamında geçtiği gözlenmektedir. Ancak esas olanın herhangi bir kibleye salt yönelişin olmadığı ifade edilerek işlenen amellerde samimiyetin önemine vurgu yapıp formel ve mekanik tarzda yapılan amellerin değer ve anlam ifade etmediği, iyiliğin bu çerçevede inanmak, yaşamak ve evrensel bir takım değer, erdem ve vasıflara sahip olmak olduğu anlaşılmaktadır.

Ayrıca gerçek aydınlatmanın/nurun Allah'a ait olduğu ifade edilerek tabiatında aydınlatmak olan hem maddî, hem de vahiy, kitap, din, peygamber ve hidayet gibi manevî bütün vasıtaların aydınlatma özelliğini bu nurdan sağladığı ortaya çıkmaktadır. Allah'ın nuruyla/hidayetle aydınlanabilmenin yolu da saplantı ve ön yargılardan uzak gerçekten hakikat arayışı içerisinde olan samimî, vasat/adil ve dengeli bir duruş üzere olmaktan geçtiği anlaşılmaktadır. Bu hal üzere değer ve anlam arayışı içerisinde olan birey ve toplumların coğrafi anlamda doğuya ya da batıya yönelişi veya doğulu ve batılı oluşu arasında bir fark yoktur. Kendisinden anlam ve değer bir anlamda aydınlığın yükseldiği her yön ve yer bu bağlamda insanoğlunun yönelmesi gereken bir kiblelerdir.

<sup>145</sup> İbn Kesîr, I, 195.